

مقاله سوم از زیچ جامع کوشیار و جامع قوانین علم الهيئة فرغانی
مقایسه میان دو متن متقدم هیئت و جایگاه آنها در میان رساله‌های هیئت

حنیف قلندری

دکتری تاریخ علم دوره اسلامی

عضو هیأت علمی موزه علوم و فناوری جمهوری اسلامی ایران

hanif.ghalandari@gmail.com

آن دسته از آثار نجومی دانشمندان اسلامی را که هدف از نگارش آنها تبیین و عرضه یک مدل کیفی از جهان اطراف است، علی‌الطلاق آثار هیئت می‌نامیم. این آثار که بیشتر آنها در دوره اسلامی با ساختار و ترتیب فصول مشابهی نوشته می‌شده‌اند احتمالاً متأثر از کتاب فرض‌های سیاره‌ای بطلمیوس، یا آن چنان که دانشمندان مسلمان آن را می‌نامیدند، الاقتصاص، هستند. به نظر می‌رسد «هیئت» که احتمالاً در ترجمه‌های اولیه عربی برابر نهاده‌ای برای واژه استرونومیا یونانی بوده است و به همان معنای نجوم در معنای عام آن به کار می‌رفته است به مرور به صورت یک دانش جدا با موضوع و هدف مشخص در کتاب‌های طبقه‌بندی علوم مجزا شده است. هر چند درباره اینکه هیئت‌نویسی از چه زمانی نزد دانشمندان اسلامی آغاز شده است نمی‌توان به طور قطع سخن گفت اما با تکیه بر دو اثر گیهان شناخت نوشته قطان مروزی (به زبان فارسی) که احتمالاً در ۴۹۸ ق نوشته شده است و منتهی الإدراک فی تقاسیم الأفلاک نوشته عبدالجبار خرقی (به زبان عربی) که در سال‌های ۵۲۶-۵۲۷ ق نوشته شده است می‌توان گفت آغاز نگارش کتاب‌های جامع هیئت از همین دوران است.

اما تعدادی اثر نجومی مختصر با نام‌های گوناگون در سده‌های سوم و چهارم هجری نوشته شده‌اند که می‌توان آنها را نیز در زمره آثار هیئت به شمار آورد یا از آنها با عنوان آثار متقدم هیئت یاد کرد. در باره آغاز نگارش این کتاب‌های مختصر نیز نمی‌توان اطلاعی به دست داد. مسلمانان الاقتصاص را به عربی ترجمه کرده بودند و از آن استفاده می‌کردند. برای نمونه محققان بر این گمانند که یعقوب بن طارق در ترکیب الأفلاک و ماشاءالله در کتابی با عنوان احتمالی معرفة حركة الأفلاک، که تنها نسخه لاتینی آن به جا مانده است، از الاقتصاص استفاده کرده‌اند.

از دیگر آثاری که در این سنت می‌توان از آنها نام برد عبارتند از جوامع علم النجوم فرغانی (د. ۲۳۵ ق/۸۴۹-۸۵۰ م)، تسهیل المجسطی و فی ذکر الأفلاک و خلقها وعدد حركاتها ومقدار مسيرها از ثابت بن قره و ترکیب الأفلاک از ابوسعید سجزی. علاوه بر این آثار مستقل، مقاله سوم از زیچ جامع کوشیار را، که خود آن را «فی الهيئة» نامیده است، می‌توان نمونه‌ای از یک اثر هیئت مختصر دانست. چون نسخه‌ای از برخی از رساله‌های یاد شده باقی نمانده است، نمی‌توان مقایسه درستی میان مطالب و محتوای آنها انجام داد. با این حال بر اساس اندک شواهد موجود می‌توان ادعا کرد که جوامع فرغانی و مقاله سوم زیچ جامع کوشیار بیش از آثار دیگر به آنچه در آینده آثار هیئت نامیده شده‌اند شباهت دارند. در این مقاله فصل‌ها و مطالب این دو کتاب را با یکدیگر و با صورت کلی آثار جامع هیئت در دوره‌های بعد مقایسه کرده‌ایم تا جایگاه این دو اثر را در سنت نگارش آثار هیئت دریابیم.